

TÜRKİYE DİYANET VAKFI YAYINLARI / 266

Türk Dünyasının Dinî Meseleleri

(Kutlu Doğum Haftası: 1997)

Yayına Hazırlayan
Dr. Ömer Turan

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi Yavuz ARGIT Bölümü	
Dem.No.	118311
Tes.No.	297.004 TÜR.D

ANKARA
1998

İDİL-URAL BÖLGESİNİN DİNİ PROBLEMLERİ

I. Tarihi Arka Plan

İdil-Ural bölgesi, Türklerin V. ve VI. asırlarda gelmiş oldukları bir bölgedir ve buraya gelen Bulgar Türkleri yerleşik bir hayat yaşamıştır. Rus kroniklerinde Bulgar Türklerinin gelişmiş ve kültürlü bir toplum olduğuna dair birçok kayıtlar olduğu bilinmektedir. Meselâ; Rus tarihinin en eski kaynaklarından kabul edilen Nestor kroniğinde, kinyaz Vladimir'in Bulgarları yendiği, ancak amcası Dobrinya'nın harp esirlerini göstererek hepsinin çizmeli olduklarını ve bunların vergi ödemeyeceklerini, çarlıkları aramaya gitmeleri gerektiğini söylemesi üzerine Bulgarlarla barış yaptığı belirtilmektedir⁽¹⁾. X. Asra kadar Rus kinyazlarıyla birbirlerine üstünlük sağlayarak gelen Bulgar Türkleri, müslüman Araplarla da temaslarda bulunmuşlar, milâdi 922 tarihinde de Almus Kağan'ın ve halkın kendi isteği ile müslümanlığı kabul etmişlerdir⁽²⁾. Böylece, İdil-Ural havzasında ilk müslüman Türk devleti kurulmuştur. Bu arada İslâm'ı seçmeyen bir kısım Türkler eski inançlarında kalmışlar, daha sonra da zorla Hıristiyanlaştırılmışlardır. Bunlar da, bugünkü Çuvaş Türklerini meydana getirmişlerdir.

XIII. Asra kadar, özellikle ticaret ve sanayide büyük gelişme gösteren Bulgar Türkleri, XIII. asırda Moğol-Tatar istilasına, daha sonra da Timur'un müdahalesine uğramış ve bölgede Altın Ordu devleti kurulmuştur. XIV. Asra kadar Altın Ordu'ya bağlı olarak yaşayan Bulgar Türkleri etnik olarak iyice karışmışlar ve daha sonraları "Tatar" olarak adlandırılmışlardır. XV. Asrın ilk yarısında (1445) Kazan Hanlığı'nı kuran bölge Türkleri, 1552'ye kadar geçen kısa dönemde mektep, medrese, kütüphane ve arşiv sahibi olup yoğun bir kültür hayatı yaşamışlardır⁽³⁾. Ancak millî benliklerini kazandıkları bu hanlık uzun sürmemiş. Korkunç İvan tarafından 1552'de Kazan Hanlığı yıkılmıştır. Bu tarih, aynı zamanda, İdil-Ural'daki Türk-Tatar nüfusunun zulüm, baskı, sindirilme yoluyla Ruslaştırılması ve Hıristiyanlaştırılması sürecinin de başlangıcı olmuştur.

(1) Kurat, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi*, Ankara, 1948, s. 27-28.

(2) Aziz, A., *Tatar Tarihi*, Moskova 1925, s. 35-36; Yazıcı, Nesimi, "İlk Türk-İslâm Devleti: İtil (Volga) Bulga Hanlığı (VII-XV. yy.)", *Diyanet İlmî Dergi*, Ankara, Ocak-Mart 1993, c. 29. Sayı: 1, s. 61-62.

(3) Bkz. Aziz, A., a.g.e., s. 103-104.

II. Hıristiyanlaştırma ve Ruslaştırma Süreci

İdil-Ural bölgesindeki Hıristiyanlaştırma ve Ruslaştırma faaliyeti 1552'den çok kısa bir zaman sonra, 1555'de başlamış ve ilk olarak bu tarihte Kazan'da ortodoks başpiskoposluğu kurulmuştur. İlk piskopos olarak görevlendirilen misyoner Guri, yanına German ve Tatarca bilen Varsonofi adında iki yardımcısını da alarak, Tatar, Çuvaş ve Çirmiş...halklarını Hıristiyanlaştırma ve Ruslaştırma işine girişmiştir⁽⁴⁾.

Guri ile başlayan Rus misyonerlik hareketi asırlar boyunca, Ruslaştırma gayesini de temel alarak, devam etmiştir. Değişen tek şey baskıların zaman zaman azalıp artması olmuştur. Bolşevik ihtilali (1917)'ne kadar devam eden bu faaliyetlerde en çok uygulanan metodlar ise şunlardır: Hıristiyan olmayı reddedenlerin mal ve mülklerini ellerinden alıp vatanlarından uzaklaştırmak veya bunlar için şehir dışında yeni "biste (varoş)"lar oluşturmak, boşalan yerlere Rus ve Hıristiyan unsur doldurularak nüfus dengesini müslüman Türkler aleyhine bozmak, cami, mektep ve medreseleri yıkmak⁽⁵⁾ ...vb.

III. Uyanış Süreci ve Bolşevik İhtilâli

1552'den itibaren dinî ve millî kimlikleri baskı altında tutulan ve tarih şuurundan yoksun kalan İdil-Ural Türkleri XIX. asırda yeni bir uyanış hamlesine girmiştir. Bu uyanış dönemini, II. Katerina (1762-1796)'nın 1789'da İdil-Ural, Orta Asya, Kazak ve Kırgız bölgeleri için Ufa'da kurulmasına izin verdiği Diniye Nezareti'yle⁽⁶⁾ başlatabiliriz. Nitekim XIX. asrın ilk yarısından itibaren özellikle dinî alanda, Abdünnasır Kursavi (1776-1812) ve Abdürrahim Otuzimeni (ö. 1834) ile bir dinî islah hareketi başlatılmış ve bu daha sonra geliştirilerek (özellikle millî ve tarihî şuurulanma alanında) devam ettirilmiştir. XIX. Asrın sonlarına doğru meşhur iki büyük tarihçi Hüseyin Feyizhani ve Şihabüddin Mercani (1818-1889) Türk-Tatar kavmine hem tarihî hem de dinî konularda yol göstermiştir. Mercani Bulgar ve Kazan Hanlıklarının tarihini anlattığı eserinin başında, "biz Tatar değiliz, müslümanız" diyen ve tarihlerinden haberdar olmayan topluma "Tatar olmazsan sen kimsin?"⁽⁷⁾ sorusunu sormuştur. Böylece İdil-Ural'da, ilk kez, ciddi anlamda tarih yazıcılığı ve tarihî şuurulanma başlamıştır. XX. Asrın başlarında bu yenilikçi akım, İ. Gaspiralı'nın başlattığı "usûl-i cedid (mektepe ve medreselerde reform)" hareketiyle bütün kültürel alanlara kaymış ve yüzlerce "usûl-i cedid" okulu açılmıştır.

(4) Abeşi, Hasan Ata, *Mısyarınlık Turında* (el yazma eser), Kazan Devlet Üniv. Kütüp., Nadir Eserler Bölümü No. 1059, 3(b); Grigoryev, A. P., "Uris Bolmagan Halklarını Hıristiyanlaştırma-Çarızmin Millî Kolonyal Siyaseti", Tat. çev. R. Rahman, İdil, Kazan, 6/1991, s. 40.

(5) Bkz. Abeşi, H. A., a.g.y.; Grigoryev, a.g.m. (Bu iki eser de Rus tarihine ait kaynaklardan faydalanmıştır).

(6) İbrahim, Abdürreşid, *Çoban Yıldızı*, St. Petersburg, 1907, s. 16-17.

(7) Mercani, Ş. *el-Kismü'l-Evvel Min Kitab-i Müstefâdi'l-Ahbâr fi Ahvâl-i Kazan ve'l-Bulgar*, Kazan 1885, s. 6.

1917 İhtilâline kadar büyük bir millî ve dinî uyanış gerçekleştiren Türk-Tatar halkı bu dönemde çok büyük şahıslar yetiştirmişlerdir. Bunlar arasında, Musa Carullah Bigi, Abdürreşid İbrahim, Yusuf Akçura, Abdullah Bubi, Alimcan Barudi, Rızaeddin Fahreddin...vb. birçok şahıs vardır. Dönemin en meşhur usûl-i cedid okulları olan Bubi Medresesi (Viyatka), Muhammediye (Kazan) ve Aliye (Ufa) Medreseleri yüzlerce talebe yetiştirmiştir. Bu dönemin dikkat çekici bir özelliği de daha önceden Hıristiyanlaştırılan veyahutta baskı gördükleri için Hıristiyan gözüken Türk gruplarının çoğunun müslüman olduklarını tekrar ilan etmeleridir⁽⁸⁾.

1917'deki Bolşevik İhtilâli bütün bu uyanış hareketlerine büyük bir darbe vurmuş, 70 yıl kadar devam eden bu dönem Türk-Tatar kavminin şurununu büyük oranda silmiştir. Hatta kısa denilebilecek bu süreç, İdil-Ural Türk toplumuna Çarlık dönemindekinden daha çok şeyler kaybettirmiştir. Komünist ideoloji bölge halkı arasında ayrılık tohumlarını körükleyerek, dil, din ve kültür beraberlikleri olan Tatarlarla Başkurtları birbirine düşürmüştür. Bu dönemdeki dinden arındırma politikası da oldukça başarılı olmuş, anaokulundan başlayarak insanların zihnine sosyalist ideoloji işlenmiştir. 1980'lere kadar devam eden bu süreç, 80'li yılların sonuna doğru etkisini kaybetmeye başlamıştır. Nihayet Tataristan, 30 Ağustos 1990'da hukuksuz muhtariyetten kurtulup Federal Cumhuriyet olmuş, ancak bazı ekonomik haklar elde etmesine rağmen, tam bağımsızlığını elde edememiştir. Bölgedeki diğer iki devlet; Başkurdistan ve Hıristiyan olan Çuvaşistan ise eski konularını sürdürmektedir.

IV. Günümüzdeki Durumun Tesbiti

Bir toplumun kültürel özellikleri ve buna bağlı olarak dinî anlayışı ve yaşayışı o toplumu ayakta tutan temel taşlardır. Bu yüzden bunların istikrarlı bir seyir takip etmesi gereklidir. Bu istikrarın bozulması demek, toplum düzeninin de bozulması demektir. Nitekim Çarlık döneminin bazı idarecileri bunu dikkate alarak halkın manevî ve kültürel hayatına daha az müdahalede bulunarak istikrarı muhafazaya çalışmışlardır. Bunu yapmayı doğrudan halkın inançlarını hedef alan idareciler döneminde ise huzursuzluklar ve isyanlar ortaya çıkmıştır. Türk-Tatar toplumunun hayatında bu oldukça aşıkardır⁽⁹⁾. Bolşevik devriminden sonraki durum ise daha

(8) Meselâ: 1905'de Rusya'da meşrutiyet ilan edildiğinde 40.000 Kreşin Tatarının müslümanlığa tekrar döndüğü ifade edilir, bkz. İbrahim, A., *Çoban Yıldızı*, s. 39.

(9) Baskıya maruz kalan Türkler 1556'da, 1669-70'de ve 1755'deki Pugaçev isyanında Rus hükümetine karşı ayaklanmışlardır. Bkz. Aziz, A., *Tatar Tarihi*, s. 238-245, 252-253 ve 262-267; Zenkovsky, A. Serge, *Pan Turkism and Islam in Russia*, Harvard, 1960, s. 16-17; Rorlich, A. Ayşe, *Komünist İdaresinde Volga-Ural Müslümanları*, çev. A. E. Uysal, ODTÜ yay., Ank. 1984, s. 4-5.

değişik bir mecraaya yönelmiştir. Bolşevik döneminin sosyalist düzeni ateist ve millî kimlikten yoksun bir cemiyet oluşturma yolunda yoğun bir faaliyete girişmiştir. Her ne kadar bu politikalarında oldukça başarılı olduklarsa da toplumun her şeyine sınımış olan millî ve manevî değerlerini tamamen ortadan kaldıramamışlardır. Bugün bölgedeki durum bize bunu göstermektedir. İslâm, Türk-Tatar halkının örf ve adetlerinde, yaşayışında ve bazı dinî uygulamalarında (sünnet, hac, oruç, isim koyma, kurban ...vb.) görünmeye devam etmiştir. Bu üçüne resmî komünist ideolojinin yeni "ritüelleri" pek fazla nüfuz edememiştir. Bunun bir örneğini 1980'de yapılan sosyolojik bir araştırmada görebiliriz: Buna göre, araştırmacıların çeşitli sorularına cevap verenlerin %43.5'i kendisinin İslâm'a olan bağlılığını çeşitli örf ve adetler ve dinî uygulamalara bağlayarak anlatmışlardır⁽¹⁰⁾. 1994'te yapılan bir başka ankette ise şehirli nüfusun (25 yaş ve altındaki kesiminin) %53'ü, (25-29 yaş arasındaki kesiminin ise) %61'i kendini dindar olarak kabul etmiştir⁽¹¹⁾.

Günümüzde İdil-Ural'da yaşanan uyanış dinî ve kültürel sahanın bütün yönlerini kapsamakta, güzel sanatlarda, tiyatro ve musikîde ve edebiyatta da görülmektedir. Tezhip, hat ve şemal (resimleri ayet ve hadislerle süsleme sanatı) sanatlarının basit ancak güzel örnekleri dergi ve kitaplarda çok sık bir şekilde yer almaktadır. Bu sahalarda çalışanlar geleneksel İslâm kültürü ile millî kültürün çağdaş kültürlerle mecedilmesi yönünde fikirler beyan etmektedirler⁽¹²⁾. Ancak bütün bunlara bakıp, günümüzde, İslâmî anlayışın, sözkonusu bölgede çok iyi durumda olduğunu söylemek mümkün değildir. Diniye Nezareti reisi Abdullah Hazret Galiyullah'ın dediği gibi: "halk müslümanım demekten başka bir şey bilmiyor"⁽¹³⁾. Bu durumun iyileştirilmesinin de, öncelikle, mevcut problemlerin ve ihtiyaçların tesbit edilmesiyle mümkün olacağı açıktır.

a) Geleneksel İslâm Anlayışı ve Cedidçilik Tecrübesi

Bugünkü İdil-Ural'da İslâm, sadece bir gelenek olarak yaşamaktadır. Bolşevik idarenin sindirmesiyle içine kapanan Türk toplumu belirli dinî uygulamalarla (kurban, hac, sünnet, isim koyma...vb.) sıkı sıkıya bağlanmış, bunların dışındaki İslâmî prensiplerden habersiz, hatta bazen bu prensiplere aykırı olarak yaşar bir hale gelmiştir. Şuurlu olmaktan uzak

(10) Muhammetşin, Refik, "Tatar Cemgiyetinin Bugini Problemleri Yaktılığında 'İman' Merkezinin Eşçenliği" *İman Nuri*, No. 4, Kazan, 1996, s. 15-16.

(11) Musina, Roza, "İslâm: Mejetniçeskie Atnaşeniya v Savremennom Tatarstane". *İman Nuri*, No. 4, Kazan, 1996, s. 51.

(12) Veliyeva, Dine, "İslâm Dinî Hem Tatar Sınılı Sangati", *Tatarstan*, No. 3-4, Kazan 1995, s. 22-24; Minnulin, Tufan, "Tatar Medeniyeti Hem Avrupa Ekemeti", *İdil*, No. 6/1995, Kazan, s. 2-5.

(13) 1995'de Kazan'da Müftü Abdullah Hazret ile yaptığımız görüşmeden.

olan bu anlayış, aynı zamanda, kendi müslümanlığını bu uygulamalarla bütünleştirir olmuştur. Yukarıda verilen istatistikler de bunu göstermektedir.

İdil-Ural'daki geleneksel İslâm anlayışının şuurlu ve çağın gereklerine hitap eden bir anlayışa dönüşebilmesi, İslâm'ı ilmi bir şekilde anlamak ve anlatabilmekle veya çağdaş bir Tatar yazarının ifadesiyle: "İslâm'ı bugünün şartlarında iyi anlayıp, felsefî, hukûkî, siyasî ve ahlâkî esaslarını kavrayıp, toplum hayatına intibak ettirmekle"⁽¹⁴⁾ mümkün olacaktır. Bu konuda asrın başındaki Tatar ceditçilerinden mutlaka istifade edilmesi gereklidir. Çünkü onlar İslâm'a "zaman gözlüğü"nden bakmaya çalışmışlar ve yeni bir "ıslah" hareketine girmişlerdir. Nitekim çağdaş Tatar aydınları da hep bu tecrübeden faydalanmayı ve ceditçilerin başlattığı hareketi günümüzde "yeni bir anlayışla" devam ettirmeyi savunmaktadırlar. Onlara göre tarihî miras hem metod hem de pratik olarak bugünkü Tatar toplumuna yol gösterecektir⁽¹⁵⁾. Ceditçilere duyulan özlem sadece aydınlar arasında değil, bilebildikleri oranda halkta da vardır. Bu konuda bölge halkının önündeki en büyük engel, bu mirası değerlendirebilecek ve bugüne aktaracak, aynı zamanda da İslâm'ı bugünkü şartlarda topluma sunabilecek yetişmiş eleman yetersizliğidir. Bölgenin yakın vadede de bunu çözebilecek potansiyeli mevcut değildir. Çeşitli Arap ülkelerine ve Türkiye'ye gönderilmiş az sayıdaki öğrencinin bunu ne oranda halledilebileceği ise meçhuldür. Esasında yapılması gereken şey, ciddi İlahiyat eğitimi verecek bir üniversitenin kurulmasıdır. Bu konu Diniye Nezareti bünyesinde üniversite akademisyenlerince kurulan "Ulema Şurası"nın görevleri arasında sayılmıştır. Şura, kurulacak olan "Muhammediye Üniversitesi"⁽¹⁶⁾ nin programının mükemmelleştirilmesi görevini üzerine almıştır⁽¹⁷⁾. Ancak çok fazla mesafe katedilememiştir.

İdil-Ural bölgesindeki geleneksel dinî anlayış gözönünde bulundurulduğunda bölgede dinî değerlerin canlandırılmasında duygu ve akıl bütünlüğünü sağlamak en önemli problem olarak gözükmektedir. Tek yöne (meselâ duyguya) ağırlık veren bir anlayış çeşitli sakıncalar doğurabilecektir. Çünkü İslâm, dünya ve ahiret dengesini kurmuş, akıl ve duygu bütünlüğünü sağlamıştır. Bu yüzden de insanların sadece hislerine değil akıl ve şuurlarına da hitabetmek gerekecektir. İdil-Ural bölgesinin tarihî mirası da bunu

(14) Emirhan, Reşat, "İdil-Ural Tübeğinde İslâm: Tarihi Özincelikleri Hem Kileceği", *İdil*, 9/1995, Kazan, s. 62.

(15) Abdullin, Yahya, "Ceditçilik Hem Hazırgi Zaman", *İman Nuru*, No. 4, Kazan 1996, s. 8-9; Emirhanov, Reşat, "Millî Yaşayış Hem İslâm", *Tatarstan*, no. 9-10/1995, s. 8-9.

(16) Üniversite, ismini 1882'den 1918'ye kadar Kazan'da (üniversitenin kurulmak istendiği binada) faaliyet göstermiş oldukça meşhur bir medreseden almaktadır. Medresenin kurucusu ise bölgenin tanınmış ceditçi alimi ve müftüsü (1917-1921) Alimcan Barûdi (1857-1921)'dir.

(17) "Pajenije a sovete Ulemov Pri Duhovnam Upravleniü Müsülman Respubliki Tatarstan" (Rusça-Basılmamış Ulema Şurası Nizamnamesi, 2. sayfa).

gerektirmektedir. Bölgede asırlar boyu Hanefilik mezhebi yürürlükte kalmış, özellikle son asırda, taklide karşı çıkan, zamanın şartlarına göre içtihad kurumunu işleten ve en önemlisi Ebu Hanife'ye atfedilen "hum ricalün ve nahnü ricalün, yani; onlar da insan biz de insanız" sözünü geçmiş için şiar edinen bir anlayış yerleşmiştir⁽¹⁸⁾. Bugün, bu anlayışın öncüleri olan "ıslahçı" ceditçiler (M. Carullah Bigi, Alimcan Barûdi, Keşşaf Tercümanı...gibi) Türk-Tatar toplumunca çok az tanınmaktadır. Her türlü ideolojinin, özellikle de ateist komünizmin yaygın olduğu bir ortamda da bu konu daha da önem arz etmektedir. Esasında bu problem bütün Türk dünyasının en önemli problemlerinden biridir. Bölgede sağlıklı bir dinî canlanmaya zemin hazırlamak, İslâm'ı, Rusya'ya ve Avrupa'ya karşı tepkisel bir hareket olmaktan kurtarıp, bilinçli bir hareket seviyesine çıkarmak lazımdır.

b) Dinî ve Millî Tarafsızlık Problemi

İdil-Ural'da dinî canlanmanın önündeki bir başka önemli problem, halk ve aydınlar arasında dinî ve millî tarafsızlığın yaygın olmasıdır. Gerek komünist ideolojinin ateist propagandası ve millî, manevî değerleri temelinden ortadan kaldırmak için yapılan faaliyetler, gerekse Hristiyan ve pagan kültürlerle birlikte ve içiçe yaşamanın getirdiği bir sorun olan tarafsızlık problemi aşılması güç bir engeldir.

Geçmişe olan bağlılıkları, dinî ve millî kültürleri kaybettirilen ve dinden arındırılmaya çalışılan bölge toplumu günümüzde içine girdiği yeni yapılanmada Bolşevik komünist ideolojinin de bittiğini görünce bu kez boşluğa düşmüş ve bütün bunların etkisiyle, mevcut inanışlara, hatta kültürlere aynı mesafeden bakmaya başlamıştır. Buna bir de din dışı evlilik (özellikle Ruslarla) ve bundan doğan nesil eklenince (evlenen her iki taraf da din meselesini bir kenara bırakmış, doğan çocuklar da, çoğu kez, dinlere karşı tarafsız olarak yetiştirilmeye gayret gösterilmiştir) "tarafsızlık" problemi daha da artmıştır. Bu "kozmpolit" anlayışın en önemli özelliği; gerek kendi kültür ve inancından, gerekse diğer yabancı kültür ve inançlardan pek haberdar olmamak, millî ve dinî meselelerde kendisini üstte tutmaktır⁽¹⁹⁾. Böyle olunca, bu problem İdil-Ural'daki dinî ve millî uyanışın önündeki en büyük engellerden birini teşkil etmektedir. Bu problem ortadan kalkması, öncelikle, topluma millî ve dinî kimliğin birlikte sunulmasıyla olacaktır⁽²⁰⁾. Bu ko-

(18) Bkz. Emirhanov, R., "İdil-Ural Tübeğinde İslâm: Tarihi Özincelikleri Hem Geleceği", *İdil*, Kazan, 9/1995, s. 61-62; Abdulin, Y., "Tarihîbizde İslamın Urunu hem Hazırgi Zaman", *Tataristan*, No. 7-8, Kazan 1995, s. 35-38.

(19) Hekimov, Rafael, "Kişilik Hem Millî İdeya", *Kaya Kite Bu Tatar?*, kitabı içinde, Kazan, 1992, s. 61; Abdulin, Y., "Tarihîbizde İslamın Urunu Hem Hazırgi Zaman", s. 35-38.

(20) Abdulin, Y., "Tatar Halkı Turmuşında İslamın Fonksiyaları Hem Dinî Mirasını Öyrenüde Kaybir Borçlar", *İslamo-Hristiyanskoe Pagranice*, içinde, Kazan, 1994, s. 15-17.

nuda Başkurdistan daha da büyük önem arz etmektedir, çünkü Başkurdlar Tatarlara oranla daha az dindardırlar⁽²¹⁾.

Dinî ve millî tarafsızlığı ortadan kaldırmanın bir diğer yolu da, İdil-Ural'da çok rastlanan ve bölgede "katnaş nikah" veya "milletara nikah" olarak adlandırılan din dışı evliliğe son vermek veya en aza indirmektir.

Bugünkü Tataristan ve Başkurdistan bölgelerinde yaşayan halkın oran olarak ne kadarının din dışı evlilik yaptığı kesin rakamlarla bilinmemekle birlikte bu oranın Tataristan'da %30⁽²²⁾, Başkurd bölgesinde ise toplam olarak (1989 rakamlarına göre) %25 civarında⁽²³⁾ (bu toplam rakam içinde Başkurd Rus evliliği %8-10 civarında olup Tatarlarınkinden daha azdır⁽²⁴⁾) olduğu belirtilmektedir. Başkurd kız nüfusu Tatar kız nüfusuna oranla daha çok Ruslarla evlenirken, Tatar erkekleri Rus veya diğer müslüman olmayan Fin asıllı kavimlerle evlenmektedir⁽²⁵⁾. İslâm'ın ve İslâm ahlâkının gençlerde küçükten itibaren sıkı bir şekilde yerleşmesini sağlamadan ve bölge halkını millî benliğine kavuşturmadan bu problemi önlemek mümkün değildir. Çünkü, dinî ve millî şuura sahip bir nesli korumak daha kolaydır. Türk-Tatar kavmini asırlardır ayakta tutan şey bu hasletler olmuştur.

c) Tarih Şuuru ve Tatar-Başkurd Ayrılığı

Genelde bütün Türk dünyasında, özelde de İdil-Ural'da toplumun manevî açıdan yükselmesi tarih şuuruna sahip olmasıyla atbaşı gitmektedir. Tarihlerini ve kültürlerini doğru kaynaklardan öğrenemeyen bir toplumun millî ve manevî açıdan bir kimlik boşluğunda olması kaçınılmazdır. XVI. Asırdan beri Rus hakimiyetinde kalan Türk-Tatar kavmi kendi tarihlerini yazacak tarihçi dahi yetiştirememiş, kısmen sahip olduğu dinî hakları sayesinde benliğini korumaya çalışmıştır. XIX. Asrın sonlarında büyük tarihçi Ş. Mercanî'nin kitaplarıyla başlayan tarihî şuurlanma 1917'ye kadar artarak devam etmiş ve Kazan Hanlığı'nın güzel günlerine, daha doğrusu bağımsızlık günlerine, atıflarda bulunularak geçmişe sahip çıkmıştır. Yukarıda bahsedilen, Mercanî'nin, "Tatar olmazsan sen kimsin" uyarısıyla kendine gelmeye başlayan bölge halkı günümüzde yine böyle bir uyarıya ihtiyaç duymaktadır. Dilini dahi konuşamaz hale gelen İdil-Ural Türkleri son 5-10 yıl içerisinde dil konusunda da büyük mesafe katetmiştir. Ancak, tarih şuurunun uyandırılmasında temel dayanak olan Tatarca, hâlâ ilim ve edebiyat sahasında hakim olamamıştır.

(21) Devlet, Nadir, *Çağdaş Türkler*, İst. 1993, s. 254.

(22) Malik, Hafeez, "Tataristan: A Kremlin of Islam in the Russian Federation", *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, Vol. XVII, No. 1, Faal, 1993, s. 8.

(23) "Ese Millet Totkası", Tarih fenleri doktoru Muhammed Mirzabulatoev ile röportaj, *ŞONKAR, Başkurdistan Gençleri Dergisi*, No. 5, Ufa, 1994, s. 41-43.

(24) Malik, Hafeez, a.g.m., s. 17.

(25) "Ese Millet Totkası", *ŞONKAR*, s. 41-43.

Dinî ve millî kimliğin bir sentez haline geldiği İdil-Ural'da millî gelenekler İslâmî, İslâmî ritüeller de millî gelenekler gibi tezahür etmektedir. Mesele, Tataristan'da yapılan anketlerde milliyetleri sorulan şehirli nüfusun %33.5'i, köylü nüfusun da da %44.6'sı kendilerini dinleriyle (yani İslâm kimliğiyle) tanımlamışlardır⁽²⁶⁾. Hatta bazen kendisini dindar ve müslüman olarak tanımlamayanların dahi İslâmî uygulamalara katıldıkları görülmektedir.

Dinî ve millî kimliğin birlikteliği, Tatarlarla Başkurdlar arasında sunî olarak yaratılmaya çalışılan Tatar-Başkurd düşmanlığının önüne geçmede yardımcı olarak gözükmektedir. Çünkü bu düşmanlığı engellemede en önemli unsurlar dil, din, kültür birliği ve tarihî birliktelik unsurlarıdır. Ruslara karşı yüzyıllar boyu verilen mücadelede aynı safta yer alan⁽²⁷⁾, aynı dine inanan, aynı tarihi geçmişini paylaşan, aynı tarihi kökten gelen ve daha da önemlisi, çok küçük ayrıntılar hariç, aynı dili konuşan Tatarlar ve Başkurdlar bugün de aynı birliktelikleri sürdürmelerine rağmen birbirlerine, özellikle Başkurdların Tatarlara karşı, düşmanlıkları had safhadadır. Günümüzde Başkurdistan'da yaşayan Başkurd nüfusu ülkede yaşayan Tatarlara oranla daha düşüktür ve Başkurdlar ülkelerinde azınlık durumundadır. Ayrıca, Tatar-Başkurd evliliği oldukça yaygın olup, bu oran Batı Başkurdistan'da %50'ye çıkmaktadır. Öte yandan Başkurdlar arasında dinî şuurun yanında millî şuurun da oldukça zayıf olduğu göze çarpmakta⁽²⁸⁾, bu zayıf millî şuur da "Başkurdçuluk" anlayışı şeklinde tezahür etmekte ve bu dar kabile taassubçuluğu ile Tatar düşmanlığı körüklenmektedir.

Nüfusca az olmalarına rağmen Başkurdlar devlette hakim durumda olup "Tatar" kimliği yerine "Başkurd" kimliğini hakim kılmaya çalışmakta ve ülkedeki Tatarları yok saymaktadır. Bu tutum ülkedeki Tatarları rahatsız etmekte ve Başkurd-Tatar düşmanlığını körüklemektedir. Ancak her şeye rağmen bu iki Türk boyu arasındaki huzursuzluğun kökleri çok daha fazla eskilere dayanmamaktadır. Bu sürtüşmenin sebebi 1917-1918'li yıllarda kurulmaya çalışılan İdil-Ural Devleti tartışmalarına dayanmaktadır. Nedenleri ayrı bir inceleme konusu olan bu ihtilafa ramen kültür, din ve dil beraberliğine sahip olan bu iki Türk boyu arasındaki huzursuzluğu gidermek pek zor görülmektedir. Kültür, din, dil ve tarih beraberliklerini canlandırarak çalışmalarla bu huzursuzluğun ortadan kaldırılabilceği görülmektedir.

(26) Musina, Roza, "İslâm i Mejetniçeskie Atnaşeniya v Savremennom Tatarstane, *İman Nuri*, No. 4, Kazan 1996, s. 52.

(27) Bkz. Emirhanov, Reşat, "İslam i Natsionalnaya İdeologiya Tatarskogo Naroda", *İslamo-Hristiyanskoe Paganıçe*, içinde, Kazan 1994, s. 20-29.

(28) Malik, Hafeez, a.g.m., s. 17-23.

d) Müslüman-Hıristiyan İlişkileri ve Misyoner Faaliyetler

Bugün İdil-Ural bölgesinde, toplam nüfusun yarısına yakınıni teşkil eden bir Ortodoks nüfus vardır. Bunların çoğunu Ruslar, bir kısmını Çuvaş Türkleri, çok küçük bir topluluğu da Fin asıllı guruplar teşkil etmektedir. Bu nedenle bölgedeki dinî canlandırma faaliyetlerinde etnik ve dinî farklılıkları gözönünde bulundurmak gereklidir. Bu farklılık geçmişte, Rusların hakim olduğu dönemde (1552'den itibaren) 1917'ye kadar müslümanları "Hıristiyanlaştırmak" ve "Ruslaştırmak" yönünde kullanılmış ve müslümanlar devamlı baskı altında tutulmuştur. 1917'den sonra ise sözkonusu baskı "dinden arındırma" şeklinde dönüşmüş ve daha da şiddetlenmiştir. Halbuki Rus hakimiyetinden önceki Altın Orda Devleti hakimiyeti döneminde müslüman Türk idarecileri, din ve vicdan hürriyetine oldukça önem vermişler ve dinleri serbest bırakmışlardır. Rus tarihî kaynaklarında bu konuda birçok bilgi vardır⁽²⁹⁾. Bölgede yaşayan iki milletin birbirlerine bakış açılarını gösteren bu tarihî geçmişe bakarak günümüz için çeşitli metodlar geliştirilebilir. Bu metodlarda ön planda tutulması gereken şey ise, karşılıklı hoşgörü ve vicdan hürriyetini hakim kılmaktır. Çağdaş Tatar aydınları da bu hoşgörü ve vicdan hürriyetinin üzerinde önemle durarak, Altın Orda dönemi ile Çarlık ve Komünist dönemini karşılaştırmaktadırlar⁽³⁰⁾.

Günümüzde idil-Ural'da yeniden misyonerlik faaliyeti başlamış, Hıristiyan misyonerlerin yanında çeşitli Doğu dinlerine ait misyonerler ve Bahaîler çalışmalarını yoğunlaştırmıştır. Özellikle kendini din olarak göstermeye çalışan Bahaîler, bölgedeki İslâmî alt yapı ve mevcut millî-dinî tarafsızlıktan faydalanarak, "dünya vatandaşlığı", "farklılıkta birlik", "global etik" ...gibi kendi prensiplerini kitap, dergi ve broşürlerle yaymaya çalışmaktadırlar. Bahaîler, inançları gereği farklı dinî, ahlâkî ve kültürel özelliklerle millî benlikleri ortadan kaldırmayı amaçlamaktadırlar. Çünkü onlar, insanlık aleminin birliği, bütün dinlerin birliği, dinî, irkî ve siyasî taassupların terkedilmesi gibi kozmopolit anlayışları temel prensip olarak savunmaktadırlar⁽³¹⁾. Misyonerlik faaliyetlerini önlemenin yolu ise halkı kendi dinî ve millî inançlarıyla şuurlandırmak, misyonerlik yapan dinlerin gerçek inançlarını ilmi bir şekilde basın ve yayın yoluyla halka göstermektir.

e) İdil-Ural Bölgesindeki Millî-Dinî Teşkilatlar ve Bunların Faaliyetleri

1980'li yılların sonundan itibaren çeşitli siyasî ve sosyal hareketlerin İdil-Ural bölgesinde faaliyetlere başladığını görmekteyiz. Bunlardan en etki-

(29) Bu konuda bkz. Aziz, A. *Tatar Tarihi; İslamo-Hristiyanское Pagranıçe: İtağı i Perspektiv İzuçeniya*, Akademiya Nauk Tatarstana, Kazan 1994; Bu kitap içinde özellikle; Emirhanov, Reşad, "Vüjdan İreği: Tarihi Paraleler", s. 100-108; Zekiyev, M. F., *Tatarstan Kalk İslamo-Hristiyanское Pagranıçe*, s. 6-11.

(30) Bkz. Emirhanov, Reşad, "Vüjdan İreği: Tarihi paraleler", s. 100-108.

(31) Tümer, G.-Küçük, A., *Dinler Tarihi*, Ankara, 1993, s. 360-364.

si olma özelliğini koruyan “Tatar İçtimai Üzeği (1989)” ve “İttifak Partisi (1990)” kendi programlarında İslâm’ın toplum hayatındaki önemine yer vermişlerdir⁽³²⁾. Tatar İçtimai Üzeği 1989’da resmî kuruluş kongresinde, “dinî yaşantının demokratikleştirilmesi”ne de kararları arasında yer vermiştir. Genel olarak insanların haklarının, başta vicdan özgürlüğü olmak üzere, devletçe garanti altına alınması ve dinî teşkilatlara diğer sosyal teşkilatlarla aynı hakların verilmesi istenmiştir. Hatta ateist propagandanın bile, önyargısız ve ilmi bir şekilde olmak kaydıyla, yapılabileceği belirtilmiştir⁽³³⁾. Tatar İçtimai Üzeği’nin faaliyetlerindeki temel dayanağı millî kültür ve İslâm’dır. Merkez, İslâmî değerleri kendisine baz alan bir milliyetçiliği benimsemiştir⁽³⁴⁾. Tatar İçtimai Üzeği ile dirsek temasında olan İttifak Partisi ise kendi programında şu ifadelere yer verilmektedir: “Tatar halkının eskiden gelen kültürü ile İslâm ayrılmaz bir şekilde bağlanmıştır. Din bilginlerine, hocalara ve dindarlara yardım etmek için gerekli bütün şartları yerine getirmek lazımdır. Tatar millî okul programına İslâm Tarihî dersinin eklenmesi, genel insani ve ahlâkî prensiplerin güçlendirilmesine katkıda bulunacaktır⁽³⁵⁾. İttifak Partisi’nin başkanlığını yürüten milliyetçi hanım lider Fevziye Bayramova, İslâm’ın ve millî kültürün toplumda hakim olmasının önemine işaret etmekte, millî ve dinî anlayışa sahip olmayan özgür bir Tatar devletinin hiçbir şey ifade etmeyeceğini söylemektedir⁽³⁶⁾. Her iki teşkilat da yoğun faaliyetlerine rağmen henüz bölgenin dinî hayatı üzerinde çok fazla etkin olamamıştır.

İdil-Ural bölgesinde bugün en faal teşkilat 29 Kasım 1990’da kurulan “İman Merkezi”dir⁽³⁷⁾. İman Merkezi, 1990’dan bugüne kadar sistemli ve başarılı çalışmalar yapmaktadır. Bilhassa neşriyat konusuna önem veren bu teşkilat; Veliyullah Hazret Yakup idaresinde 1991’de “İman”, 1993’de “İman Nuru”, 1994’de “Vera (İman)” ve yine aynı yıl içerisinde “Yakın” dergilerini çıkarmaya başlamıştır. Teşkilat 1995 yılı sonu itibarıyla 96 adet dinî içerikli kitap ve kitapçığı bir milyondan fazla tirajla basmıştır⁽³⁸⁾. Bu kitaplar müşahede ettiğimiz kadarıyla, ilmihaller, Mevdudi, Humeyni, Kardavi... gibi İslâm dünyasının çeşitli bölgelerindeki yazarların eserlerinin çevirileridir. Ayrıca meşhur Tatar cedidçilerinin eserlerini de yeniden yayımlamaya çalışmakta, ancak bu alanda yetişmiş elemanın azlığı istenen sayıda eserin yeniden basılmasını engellemektedir⁽³⁹⁾.

(32) Muhammetşin, Refik, a.g.m., s. 17.

(33) “Tatar Public Centre (TOTs)”, *Central Asian Survey*, vol. 9, No. 2, 1990, s. 164-165.

(34) Malik, Hafeez, a.g.m., s. 6-7.

(35) *Panorama* (aylık sosyal, siyasî dergi, Rusça), No. 6, Kazan, Haziran 1991, s. 24.

(36) Malik, H., a.g.m., s. 18.

(37) Muhammetşin, R., a.g.m., s. 18.

(38) Muhammetşin, R., a.g.m., s. 18.

(39) Sözkonusu Tatar cedidçilerinin bolşevik ihtilalinden önce yazdığı bu eserlerin tamamına yakını o dönemin İstanbul Türkçesine çok yakın bir dille veyahutta Arapça yazıldığı ve çoğu ağır dinî meseleleri de ihtiva ettiği için bugünkü nesil için o kitapları hem dil hem de muhteviyat açısından anlamak zorlaşmaktadır.

İman Merkezi, dinî eğitime de el atarak 1993'de İslâm Enstitüsü statüsünde, kökü geçmişe dayanan, Muhammediye Medresesi'ni kurmuştur. Müdürlüğünü Veliyullah Hazret Yakub'un yaptığı medresenin esas vazifesi, Türk-Tatar topluluğunun milli ve manevî yapısına uygun bir program çerçevesinde insanlar yetiştirmektir. Bu medresede 1995 yılı sonu itibariyle 70'i kız 200 öğrenci ile 20 öğretmen bulunmakta ve bu haliyle o, ülkenin en büyük medresesi olma özelliğini taşımaktadır. İman Merkezi, bu basım ve eğitim faaliyetlerinin dışında özellikle İslâm'ı gençlere tanıtmak ve anlatmak amacıyla Kur'an okuma yarışmaları, "İslâm Medeniyeti Günleri" ve yaz kampları gibi faaliyetler düzenlenmekte ve bunları bölge çapına yaymaktadır⁽⁴⁰⁾.

İdilUral bölgesindeki adigeçen dernek ve kuruluşların dışında iki tane de Diniye Nezareti bulunmaktadır. Bunlardan biri Talgat Taceddin'in müftülüğünü yaptığı Ufa'daki Diniye Nezareti, diğeri ise Abdullah Hazret Galiyullah'ın idaresindeki Kazan Diniye Nezareti'dir. 1991'e kadar sadece Ufa'da Diniye Nezaret varken, gerek değişen şartlar, gerekse Tatar-Başkurd problemi sebebiyle Kazan'da da Diniye Nezareti açılmıştır. Bu iki Nezaret de yeteri kadar faaliyet gösterememekle birlikte Kazan Diniye Nezareti'nin bazı icraatları dikkat çekmektedir. Bu Nezaretin çalışmaları doğrultusunda, 1995 yılı sonu itibariyle, 35 öğrenci S. Arabistan'da, 4-5 öğrenci de Türkiye'de dinî eğitim görmektedir. Nezaretin bir diğer çalışması ise anaokullarında (babalar bahçesi) dinî eğitim verilmesi konusundaki teklifidir. Bu öneri şu anda Kazan ve Çallı şehirlerindeki birkaç anaokulunda uygulanmaktadır⁽⁴¹⁾. Ayrıca akademisyenlerde de bağlantı kuran Nezaret, akademisyenlerden bir "Ulema Şurası" kurmuştur. Şura'nın temel amaçları; Diniye Nezareti'nin faaliyetlerine yardımcı olmak, bu çerçevede din adamlarının yetişmesine katkıda bulunmak, Tatar ceditçilerinin eserlerinin yeniden basılmasını sağlamak, Kur'an-ı Kerim'i tercüme etmek...vb.⁽⁴²⁾dir. Gerek Şura ve gerekse Diniye Nezareti'nin bugüne kadar bölgenin dinî hayatı için önemli olan bu konularda yeterince mesafe alamamış olması çeşitli tenkitlere neden olmuştur. Nitekim Nezaret ve onun oluşturmuş olduğu Şura, bugüne kadar din eğitimi verecek ciddi bir medrese kuramamış, imam yetiştirme ile ilgili bir sistem oluşturamamış ve mescit yapımında arzulanan noktaya ulaşamamıştır⁽⁴³⁾. Bu durum yeni arayışları beraberinde getirmiş ve sonuçta 1996'da Diniye Nezareti reisi Abdullah Hazret başkanlığında "Tataristan

(40) Muhammetşin, R., a.g.m., s. 19.

(41) 1995 Yılı Kasım ayında Diniye Nezareti müftüsü Abdullah Hazret Galiyullah ile yaptığımız görüşmeden.

(42) Bkz. *Palajenie a Sovete Ulemov Pri Duhovnam Upravlenii Müsülman Respubliki tatarstan*, Kazan, trhz, 2. sayfa (basılmamış Ulema Şurası Nizamnamesi).

(43) Muhammetşin, R., a.g.m., s. 17.

Müslümanları” adıyla yeni bir sosyal ve siyasî teşkilat kurulmuştur⁽⁴⁴⁾. Burada bahsedilen teşkilatların dışında da bölgede bazı teşkilatlar bulunmakta ancak bunlar dikkate değer bir faaliyet gösterememektedir⁽⁴⁵⁾.

Bölge insanının buraya kadar bahsi geçen sözkonusu dinî ve millî çalışmalarını dışında Türkiye'nin ve İslâm dünyasının da bu coğrafyaya yönelik bazı faaliyetleri bulunmaktadır. Bu çerçevede Türkiye'den ve özellikle S. Arabistan ile Pakistan gibi ülkelerden değişik dinî cemaatler bölgede çeşitli dinî faaliyetler göstermektedir. Çeşitli Türk kuruluşlarının İdil-Ural'da kurmuş olduğu okullar, her ne kadar dinî eğitim vermese de bölge insanını Türk kültürüne, dolayısıyla da İslâm'a yaklaştırmada önemli bir rol üstlenmektedir.

---

(44) Bkz. *Ustav Respublikanskoe Obşestvenno-Politiçeskogo Dvijeniya "Müsülmane Tatarstana"*, Kazan, 1996, 5 sayfa (Tataristan Müslümanları derneğinin basılmamış tüzüğü).

(45) Bunlar arasında; Saf İslam, İslam Yanarışı Partiyası, el-İslah Siyasî Klübü, tatar Demokratik Partisi... gibi teşkilatları sayabiliriz (Bkz. Muhammetşin, R. a.g.m., s. 17; *Altın Urda* (İttifak Partisi gazetesi), No. 2, (72), Çallı 1996, s. 1-3).